

УДК 342.53: [342.534.2: 342.534.6] (477)

Громовчук Мирослава Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
конституційного права та порівняльного правознавства
Ужгородського національного університету
ORCID 0000-0003-2077-2342
myroslavabelova@gmail.com

Сидоренко Ольга Олександрівна,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії
і філософії права Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого
ORCID 0000-0003-0485-6431
Sydorenko1200@gmail.com

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ В ПЕРШІЙ ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ (1918-1938 РР.)

Мета статті полягає у з'ясуванні місця та ролі релігійної та світської освіти в процесі міжкультурного діалогу при становленні правової культури перехідного періоду в державі, зокрема періоду діяльності Першої Чехословацької республіки. В основу **методології дослідження** покладено загальнотеоретичні методи, принципи та підходи до визначення конституційно-правового закріплення статусу держави і церкви в Першій Чехословацькій Республіці. Зокрема, для дослідження понятійного апарату, визначеного темою статті, застосовувався формально-логічний метод. Функціональний та порівняльно-правовий методи використано для порівняльного аналізу правової культури та правосвідомості в Першій Чехословацькій Республіці. У процесі дослідження правової культури та правосвідомості як елементу культури в державі застосовувався структурно-функціональний метод. Найважливішим є історико-ретроспективний метод. Цей метод дозволив конкретизувати раніше згадуваний методологічний принцип історизму та пізнати закономірності генезису правової культури та правосвідомості в Першій Чехословацькій Республіці. **Наукова новизна** полягає у системному аналізі чинників, які впливають на культурно-освітній процес при формуванні правосвідомості громадян. При цьому, вперше встановлено, основним чинником історико-культурного процесу в Першій Чехословацькій Республіці, формування правової культури та правосвідомості був католицизм. Саме він також вплинув на конституційно-правове закріплення права на освіту і виховання, відбулася зміна виховного ідеалу: духовне життя людини стало предметом глибокого вивчення і набуло першочергового релігійного значення. **Висновки.** В Першій Чехословацькій республіці культурно-освітній процес виконував роль парадигми міжкультурного діалогу осіб з різними етнічними, мовними та релігійними походженнями. Роль освіти в цьому контексті визначається як стратегічний ресурс для поліпшення добробуту осіб при формуванні толерантності та взаємоповаги у процесі дотримання основних прав та свобод громадян. Міжкультурний діалог, у даному випадку, - це сукупність компонентів, зокрема духовної та світської освіти, при формуванні в людини поваги до мови, віросповідання, культури та світогляду інших.

Ключові слова: релігійна освіта, світська освіта, міжкультурний діалог, культурно-освітній процес, правова культура.

Громовчук Мирослава Владимировна, кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного права и сравнительного правоведения Ужгородского национального университета. Сидоренко Ольга Александровна, кандидат юридических наук, кафедра теории и философии права Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого

Образовательные процессы как основа становления правосознания в Первой Чехословацкой Республике (1918-1938 гг.)

Цель статьи состоит в выяснении места и роли религиозной и светской образования в процессе межкультурного диалога при становлении правовой культуры переходного периода в государстве, в частности периода деятельности Первой Чехословацкой республики. В основу **методологии исследования** положены общетеоретические методы, принципы и подходы к определению конституционно-правового закрепления статуса государства и церкви в Первой Чехословацкой Республике. В частности, для исследования понятийного аппарата, определенного темой статьи, применялся формально-логический метод. Функциональный и сравнительно-правовой методы использованы для сравнительного анализа правовой культуры и правосознания в Первой Чехословацкой Республике. В процессе исследования правовой культуры и правосознания как элемента культуры в государстве применялся структурно-функциональный метод. Самое важное историко-ретроспективный метод. Этот метод позволил конкретизировать ранее упоминавшийся методологический принцип историзма и познать закономерности генезиса правовой культуры и правосознания в Первой Чехословацкой Республике. **Научная новизна** заключается в системном анализе факторов, влияющих на культурно-образовательный процесс при формировании правосознания граждан. При этом, впервые установлено, основным фактором историко-культурного процесса в Первой Чехословацкой Республике, формирование правовой культуры и правосознания был католицизм. Именно он также повлиял на конституционно-правовое закрепление права на образование и воспитание, произошла смена воспитательного идеала: духовная жизнь человека стало предметом глубокого изучения и приобрело первостепенное религиозное значения. **Выводы.** В Первой Чехословацкой республике культурно-образовательный процесс выполнял роль парадигмы межкультурного диалога лиц с различными этническими, языковыми и религиозными происхождениями. Роль образования в этом контексте определяется как стратегический ресурс для улучшения благосостояния лиц при формировании толерантности и взаимоуважения в процессе соблюдения основных прав и свобод граждан. Межкультурный диалог, в данном случае – это совокупность компонентов, в частности духовного и светского образования, при формировании у человека уважения к языку, религии, культуре и мировоззрения других.

Ключевые слова: религиозное образование, светское образование, межкультурный диалог, культурно-образовательный процесс, правовая культура.

Gromovchuk Myroslava, Candidate of Law, Associate Professor of the Department of Constitutional Law and Comparative Law Uzhgorod National University. Sydorenko Olga, Ph.D. in Law, Assistant Professor of the Department of Theory and Philosophy of Law Yaroslav Mudryi National Law University

Educational processes as the basis for the formation of legal consciousness in the First Czechoslovak Republic (1918-1938)

© Громовчук М. В., 2019

© Сидоренко О. О., 2019

The purpose of the Article is to clarify the place and role of religious and secular education in the process of intercultural dialogue in the formation of the legal culture of the transitional period in the state, in particular, the period of activity of the First Czechoslovak Republic. **Methodological basis** - the basis of the methodology of the research is the general theoretical methods, principles, and approaches to the definition of the Constitutionally-legal consolidation of the state and church status in the First Czechoslovak Republic. In particular, the formal-logical method was used to study the conceptual apparatus defined by the article's theme. Functional and comparative legal methods are used for comparative analysis of legal culture and legal consciousness in the First Czechoslovak Republic. In the process of studying legal culture and legal awareness as an element of culture in the state a structural and functional method was used. The most important is the historical-retrospective method. This method has allowed to specify the previously mentioned methodological principle of historicism and to know the laws of the genesis of legal culture and legal consciousness in the First Czechoslovak Republic. **The scientific novelty** consists in the systematic analysis of the factors that influence the cultural and educational process in the formation of a citizens' sense of justice. At the same time, it was first established that the main factor of the historical and cultural process in the First Czechoslovak Republic, the formation of legal culture and legal consciousness was Catholicism. It was he who also influenced the Constitutionally-legal consolidation of the right to education and upbringing, a change in the educational ideal took place: the spiritual life of man became the subject of in-depth study and acquired the highest priority of religious significance. **Conclusions.** In the First Czechoslovak Republic, the cultural-educational process served as a paradigm of intercultural dialogue for people of different ethnic, linguistic and religious backgrounds. The role of education in this context is defined as a strategic resource for improving the well-being of individuals in the formation of tolerance and mutual respect in the process of observance of fundamental rights and freedoms of citizens. Intercultural dialogue, in this case, is a combination of components, in particular, spiritual and secular education, in shaping a person's respect for language, religion, culture, and world outlook.

Key words: religious education, secular education, intercultural dialogue, cultural and educational process, legal culture.

Актуальність теми дослідження. Сьогодні вчені змушені визнавати той факт, що здавна освіта та виховання підростаючого покоління були і є сферою суспільного буття, де інтереси держави та церкви пересікаються [1, 49]. У побудові сучасних церковно-державних відносин, віруючими та невіруючими громадянами актуальною є наявність, з одного боку, форм оптимальної взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, з іншого, - припустимих меж впливу релігійного виховання на освітній процес, здійснюваний у світських навчальних закладах. Ці проблеми були актуальними і в період Першої Чехословацької республіки [2, 86].

Аналіз останніх досліджень. Порушена авторами проблема ще не була предметом окремого дослідження як у вітчизняній так і зарубіжній історіографії. Аналізуючи наукові праці з цієї тематики, відзначимо, що лише невелика кількість вчених досліджувала її окремі аспекти в контексті дослідження більш ширших тематичних блоків. Так, частково розкривається порушена проблема у працях науковців, які займалися вивченням релігійної політики Чехословаччини у міжвоєнний період та її впливу на державно-церковні відносини. Зокрема, ці питання розглядали чеські та словацькі науковці І. Байт, Ф. Вашецка, І. Ванат, Т. Масарик, М. Пехр, Я. Шебек, М. Шмід, М. Сідор, К. Павлік, Л. Скула, М. Чаплікова, а також українські – М. Болдижар, В. Бондаренко, Ю. Бисага, В. Бедь, В. Бурєга, А. Волошин, Ю. Гаджега, А. Гайн, В. Гаєва, М. Делеган, О. Дехтерева, В. Єленський, Л. Компанієць, В. Лубський, М. Оніщенко, М. Палінчак, Є. Сабов, Г. Сергієнко, О. Стойка, С. Фенцик, П. Яроцький, Л. Ярмол.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця та ролі релігійної та світської освіти в процесі міжкультурного діалогу при становленні правової культури перехідного періоду в державі, зокрема періоду діяльності Першої Чехословацької республіки.

Виклад основного матеріалу. Релігійна освіта – це, насамперед, діяльність здійснювана професійно підготовленими особами (священнослужителями, релігійними педагогами), що покликана передавати віроповчальні доктрини, релігійний досвід, богослужбову практику, а також здійснити підготовку педагогічних кадрів для системи релігійної освіти. Серед найбільш важливих функцій, що властиві релігійній освіті, можна виокремити наступні: 1) природне відтворення релігійності; 2) залучення за допомогою релігійної освіти та виховання нових вірних до складу тієї або іншої конфесії; 3) соціалізація особистості віруючого протягом усього його життя; формування і розвиток духовно-моральної культури віруючих, вплив на культуру нерелігійних людей, насамперед – їхні морально-патріотичні позиції; 4) вдосконалення спеціалізованої релігійної освіти, котра б спиралась на позитивний досвід минулого та сучасні науково-методичні досягнення, з метою підготовки достойних кандидатів для пастирського служіння [3, 80].

Релігійне навчання є одним з фундаментальних принципів релігійної свободи. Право на навчання релігії у західноєвропейських країнах включає в себе право на створення приватних шкіл, підконтрольних тій чи іншій церкві, та право вивчення релігії у публічних школах. Треба зазначити, що право на навчання релігії закріплено в конституціях багатьох європейських країн (Італія, Іспанія, Німеччина, Польща та ін.), так само як і право засновувати приватні школи. При цьому свобода навчання релігії підтверджується ст. 2 Першого протоколу Європейської Конвенції з прав людини [2, 87].

Т. Аквінський, відомий теолог та філософ, зазначає, що людина досягає свободи мірою того, як вона здійснює вільний вибір, сприймає цінності, які сама навчилася визначати. Постійне зіткнення з ситуаціями конкретного вибору між добром і злом розвиває звичку рухатися до певного блага. Звичка надавати перевагу благу розвиває в людині добродетель, унаслідок чого вибір стає необтяжливим, творчим і приносить задоволення. Якщо ж до цього процесу долучається акт віри, що передбачає підтримку й освітлення Божою благодаттю, то творча діяльність стає актом добродетельності, благословенної Богом. Отже, на думку Т. Аквінського, звичка до добродетельності розвиває свободу вибору і внутрішню свободу зрілої особистості [4, 93].

Виходячи з цього цілком доцільним є процес міжкультурного діалогу в ситуації взаємодії осіб з різною етнічною, мовною, релігійною та культурною спадщиною. Ця важлива детермінанта виступає стратегічним ресурсом у забезпеченні національних інтересів громадян, в умовах перехідного періоду, та зміцнення авторитету держави загалом.

Не можна не відзначити, що в Україні масштабність дискусій навколо даної проблеми зумовлена наступними чинниками:

1) українське суспільство в період демократичних трансформацій не уникло негативних явищ, пов'язаних з девальвацією індивідуальної, родинної та суспільної моралі, базованої на загальнолюдських цінностях. Такі моральні цінності як справедливість, взаємоповага, чесність, солідарність, порядність, гідність часто поступаються місцем антигуманній за своєю суттю масовій культурі. За таких умов релігійні інституції прагнуть виступити в якості кореляторів ситуації, посилаючись на те, що саме вони є носіями духовності, до якої готові долучити українців через систему освіти;

2) церкви і деномінації упродовж усієї історії їхнього існування завжди займалися педагогічною діяльністю. Свято-Успенські Києво-Печерська і Почаївська Лаври, Видубицький монастир, Львівське та Київське православні братства (від моменту заснування) вирізнялися не тільки своєю релігійною діяльністю, але й вважалися значимими культурними, освітніми осередками, носіями інтелектуального потенціалу. За їхньої ініціативи засновувалися і функціонували відомі у всій тогочасній Європі школи, колеї, академії (Острозька Академія, Києво-Могилянська Академія). Спираючись на історичну традицію, релігійні організації і на початку III-го тисячоліття бажають розгорнути повномасштабну освітньо-виховну роботу;

3) європейський вибір України ставить перед нею цілий ряд конкретних вимог. Одна з них – утвердження принципу світоглядного плюралізму. Фактично йдеться про реалізацію на практиці вимог відкритого суспільства. У демократичному суспільстві конфесії подібно до інших суб'єктів громадянського суспільства мають право долучатися до розбудови освітньої системи з метою виховання духовно зрілого покоління. Таким чином, в Україні триває процес, котрий дістав назву релігійного пробудження: розширюється інституційна мережа конфесій, зростає авторитет церков у суспільстві, активізується їхня міжнародна діяльність, що посилює бажання батьків виховувати власних дітей у відповідності до своїх віросповідних переконань. Тому правове поле для реалізації перспектив подібного виховання потребує серйозного доопрацювання [5, 132].

Досліджуючи питання культурно-освітніх процесів в Першій Чехословацькій республіці, слід вказати на те, що чинником історико-культурного процесу був католицизм. Він також вплинув на освіту і виховання. Відбулася зміна виховного ідеалу: духовне життя людини стало предметом глибокого вивчення і набуло першочергового релігійного значення. Провідне місце в національно-культурному житті українців Закарпаття займала греко-католицька церква. Школа стала цінною скарбницею греко-католицької церкви. Підкреслюючи заслуги О. Духновича, О. Павловича, І. Сільвая, М. Лучкая та інших свідомих греко-католицьких священиків у розвитку національної культури, в тому числі і школи, церква часто виступала в ролі захисника національної культури [6, 62] Згідно Закону № 11/1918 р. на територію Словаччини поширювалась дія угорських законів і правил в шкільній освіті від 1868 р. і 1891 р. Відповідно з оригінальними рівнями структура школи була розділена на державні, муніципальні, церковні та приватні. Зокрема, церковні школи склали майже 80% всіх початкових шкіл та сформували більшість від загальної державної початкової освіти в колишній Австро-Угорській імперії. Найбільш помітними у краї були успіхи у розбудові національної освіти [7, 575]. Це сприяло економічному і культурному розвитку суспільства.

На сьогодні маловивченим залишається питання державно-правового регулювання Чехословацькою республікою становлення національної освіти у міжвоєнний період (1919-1938 рр.). Культурна спадщина, що зберіглася від Австро-Угорської імперії, на Закарпатті виявилася тяжкою. Великих проблем викликало питання про уроки духовенства у школах та питання статусу теологічних факультетів. Одразу після 25 листопада 1918 року Міністерство освіти видало наказ, який запроваджував добровільну участь учнів на церковних уроках. Однак, деякі директори шкіл, трактували цей наказ по-своєму і в багатьох школах забороняли молитву перед навчанням. Такі дії, які обмежували церковну (духовну) свободу викликали інтерпеляції народних представників у парламенті. За законом № 226 від 13.07.1922р. діти за письмовим проханням батьків звільнялись від уроків релігії в школах [8, 535].

Наступною складовою в культурно-освітньому процесі виступає мова. У даному контексті освіти належить не остання роль, тому що мова зазвичай є перешкодою для міжкультурного діалогу. При використанні міжкультурного підходу визначається цінність мов, які використовують різні національні групи. Важливість вивчення мови полягає в тому, щоб збагачувати свої знання, аналізуючи соціальну та культурну ідентичність інших, а також щоб мати можливість відносити себе до громадян тієї країни де особа перебуває певний відрізок часу.

Слід зазначити, що в період Першої Чехословацької республіки ця перешкода все ж таки мала місце, оскільки на нижчому щаблі освіти були очевидні дві важливі тенденції: невпинне зменшення церковних шкіл і значне зростання чеськомовних. Дуже часто дослідники називають цей процес «чехізацією» освіти і вказують на те, що ці дії були цілеспрямованими та навмисно продуманим кроком уряду Чехословащини. На це особливо вплинуло рішення Вищого адміністративного суду ЧСР від 28 червня 1925 р. про визнання української мови «чужою» для населення Закарпаття, після чого почався наступ на українські школи [9, 51]. Що стосується церковнопарафіяльних шкіл, то тут ситуація була такою ж, з 1922 р по 1938 р їх число значно зменшилось, натомість збільшилась кількість чеськомовних. Управління школами здійснювалось передусім державою.

У цей час на Закарпатті продовжував діяти закон № 38 від 1868 року, параграф 10-ий якого дозволяв утримувати школи, крім держави, сільським громадам, церквам, окремим особам. Однак, попри звинувачення

у надмірній «чехізації» уряд Чехословаччини виділяв чимало коштів на спорудження та ремонт шкіл, так зокрема у «перше десятиліття на ремонт, модернізацію та спорудження нових (побудовано 52 навчальні заклади) урядом Чехословаччини виділено більше 41 млн. крон [4, 50]. Школи за джерелом фінансування розподілялись на державні, церковні (римо-католицькі, греко-католицькі, євангелістські, жидівські), казенні і приватні. Всі ходили до «своїх» шкіл за релігійною або національною ознакою. Крім народних (початкових) шкіл, до системи освіти чехословацького періоду (1919–1938 рр.) входили середні школи (гімназії, семінарії, училища), торговельна академія, інтернати, повітові училища, дитячі (дошкільні) заклади, навчальні спеціалізовані курси та горожанські (неповні середні) школи. Чехословацький уряд не залишався осторонь від дискусії, що точилася між українофільською, русофільською та русинською орієнтаціями. Він надавав підтримку по черзі кожній із них, зупинившись у середині 30-х рр. XX ст. на останній, оскільки перші дві створювали загрозу для територіальної цілісності Чехословаччини. За такої політики політично-культурний розвиток Закарпаття проходив переважно в межах між чехословацьким централізмом та місцевим автономізмом [10, 28]. Для керівництва церковноприходськими школами була створена ціла система управління. Шкільний церковний апарат виконував свої функції самостійно. Міністр шкільництва мав право тільки загального нагляду за церковними школами. При Мукачівській греко-католицькій єпархії функціонував шкільний відділ, який повинен був слідкувати, щоб у церковних школах на відповідному рівні вивчалась релігія. У 1922 році був прийнятий так званий «Малий шкільний закон» № 226, реалізацією основних завдань якого відало Міністерство шкільництва та народної освіти ЧСР. Освітою та шкільництвом на Закарпатті керував реферат шкіл і народної освіти з центром у м. Ужгород. За Малим шкільним законом вводилось обов'язкове восьмирічне навчання, а діти безконфесійних батьків або діти, батьки яких були в конфесіях, державою не визнаних, віком від 7 до 14 років, звільнялись від обов'язкового вивчення релігії, за умови їх письмової заяви. Але цей закон діяв тільки в Чехії і Моравії. Новим обов'язковим предметом було введено уроки громадянської освіти та виховання. Однак, якщо освітній процес у початкових класах набрав поступового розвитку, то на території Підкарпатської Русі після панування айстро-угорського уряду залишалась значна частина неписьменного дорослого населення. Щоб цю прогалину якимось чином виправити, Чехословацький уряд запроваджував так звані курси для дорослого населення краю.

Розглядаючи період за якого Закарпаття входило до складу Першої Чехословацької республіки та аналізуючи освітній процес 1919-1938 рр., можна зробити висновок, що уряд Чехословацької республіки забезпечував сприятливі умови для навчання представникам різних національностей Підкарпатської Русі. У своїй політиці уряд намагався забезпечити світськість освіти, зменшуючи чисельність церковних та збільшуючи державні школи. Однак, суттєвим недоліком освіти було те, що на Підкарпатській Русі періоду 20-30-х років освіта розвивалась під впливом русофільного напрямку, який активізували російські емігранти, що проживали на Закарпатті. Що стосується релігійної освіти, то слід сказати, що православні відставали від католиків та греко-католиків, оскільки більшість шкіл, де вони мали змогу викладати уроки релігії була підпорядкована саме їм [14, 27]. Що ж стосується культурно-освітньої сфери в цілому, то тут співпраця між чехословацькою владою та лідерами Підкарпатської Русі розвивалася більш динамічно. Принаймні, в цій сфері було набагато менше суперечностей, ніж у сфері політичній. Перші кроки нової влади були спрямовані на забезпечення лояльності населення шляхом забезпечення його прав та комунікації. Насамперед, ідеться про мовну проблему. До цього офіційно вживалася угорська мова, але чехословацька влада принципово відмовилася від неї. Що стосується місцевих діалектів, то їх виявилось дуже багато, й тому проблема мови постала гостро 4 грудня 1919 р. Міністерство шкільництва і національної освіти Підкарпатської Русі скликало «спеціальну нараду членів Чеської АН Нарада виробила рекомендації стосовно літературної мови тодішньої Підкарпатської Русі». Ці рекомендації зводяться до наступних положень: 1) вирішувати питання літературної мови якогось народу або племені належить передусім його членам; 2) створювати штучно нову літературну мову для слов'янського населення Карпатської Русі було б не лише дуже складною, але й цілком сумнівною, а з політичної точки зору – небажаною справою; 3) з огляду на те що місцевий «русинський» діалект у Карпатській Русі є безумовно діалектом української («малоруської») мови, необхідно за літературну мову для місцевого населення визнати українську («малоруську») літературну мову, якою користуються найближчі його сусіди та одноплеменники, тобто «галицьку українську мову»; 4) щоб жителі Карпатської Русі не втратили свідомості того, що, як і українці, вони належать до великого російського народу, рекомендується вивчення в середніх школах в обов'язковому порядку також російської мови; 5) з наукових і політичних мотивів необхідно, щоб спеціалісти проаналізували й оцінили літературні спроби витворення окремої літературної мови для карпаторуського народу [13, 27]. Взавши до уваги рекомендації спеціалістів, вже новий міністр освіти К. Крофта надіслав командуванню Підкарпатської Русі рекомендації вчених. Це дало можливість частині науковців говорити про проукраїнську національну політику Чехословаччини [14, 211]. Проте, на наш погляд, ситуація не була настільки однозначною, адже рекомендації щодо мови були доволі суперечливими. Рекомендувалося ввести в обіг українську літературну мову, але з етимологічним правописом, який вже ніде не використовувався, і водночас пропонувалося оцінити спроби створення окремої літературної мови – тобто, в принципі можливість створення такої мови допускалася. Місцеве населення визнавалося частиною української нації, але, як виявляється в рекомендаціях, «українці були частиною великого російського народу» [15, 91]. На думку Ладжун Ю.Ю. така ситуація ілюструє зародження трьох можливих векторів національної політики Чехословаччини: 1) орієнтація на підтримку українського національно-культурного вектору; 2) орієнтація на підтримку «общерусского» (русофільського) національно-

культурного вектору; 3) спроба формування в населення окремої ідентичності, не пов'язаної з обома першими векторами та зорієнтованої на спорідненість і співдружність з чехами та словаками [15, 92].

Висновки. Отже, як ми бачимо в Першій Чехословацькій республіці освітньо-культурний процес виконував роль парадигми міжкультурного діалогу осіб з різними етнічними, мовними та релігійними походженнями. Роль освіти в цьому контексті визначається як стратегічний ресурс для поліпшення добробуту осіб при формуванні толерантності та взаємоповаги у процесі дотримання основних прав та свобод громадян. Міжкультурний діалог у даному випадку – це сукупність компонентів, зокрема духовної та світської освіти, при формуванні в людини поваги до мови, віросповідання, культури та світогляду інших.

Література

1. Бабій М. Інкорпорація релігійного компонента в систему державної освіти України: стан, проблеми. *Релігійна панорама*. К., 2003. № 12 (40). С. 49-53.
2. Громовчук М.В. Державно-церковні відносини в Першій Чехословацькій республіці: конституційно-правовий аспект. дис. канд. юр. наук. Спец. 12.00.02. – конституційне право; муніципальне право. Ужгород 2015. 210 с.
3. Виговський Л. Просвітницько-освітня функція релігії (на прикладі Подільського регіону). *Державно-церковні відносини в Україні: регіональні аспекти. Науковий збірник*. Хмельницький: ХІРУП, 2003. С. 80-83.
4. Гертых В. Свобода и моральный закон у Фомы Аквинского. *Вопросы философии*. 1994. № 1. С. 87–101.
5. Лагодич М. Місце та роль релігійної освіти у громадянському суспільстві. *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Чернівці: Золоті литаври, 2004. Вип. 203-204. Філософія*. С. 131-135.
6. Громовчук М.В. Правове регулювання освіти і церква на Закарпатті в 20-30-х роках ХХ ст. *Principy v práve: zbornik 187 príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. 14. mája. Bratislava 2015*. S. 62-65.
7. Енциклопедія українознавства: в 2 т. / гол. ред. В. Кубійович. – Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. Т. I: Загальна частина. Ч. 3 1949. 1230 с.
8. Halas František X. Fenomén Vatikán. Brno: Centrum pro studium de mocracie a kultury, 2004
9. Кучма Л. Україна – не Росія. М.: Время, 2003. 560 с.
10. Делібалтова Ю.В. Школи на Підкарпатській Русі в 1919-1929рр. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1 (32), 2014*. С. 25-30.
11. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Рим, 1967. 241с.
12. Громовчук М.В. Церковна освіта на Закарпатті в період Першої Чехословацької Республіки. *Матеріали 69-ї підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (25 лютого 2015р.)* Ужгород: Юридичний факультет ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2015. С. 25–28.
13. Ганчин В. Ю. Деякі історично-правові аспекти мовного питання в Закарпатті. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні: Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5-6 травня 1992 р.)* Ужгород, 1993. С. 23-30.
14. Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття. Мукачево: Карпатська вежа, 2005. 216 с.
15. Ладжун Ю. Ю. Національна політика Чехословаччини в Підкарпатській Русі 1919-1923 років. *Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1 (32), 2014*. С. 89-97

References

1. Babi M. Incorporation of the religious component into the system of public education in Ukraine: state, problems. Religious panorama. K., 2003. No. 12 (40). Pp. 49-53 [in Ukrainian].
2. Gromovchuk M.V. State-Church Relations in the First Czechoslovak Republic: Constitutional-Legal Aspect. dis Cand. jur sciences Special 12.00.02. - a constitutional right; municipal law. Uzhgorod 2015. 210 p. [in Ukrainian].
3. Vygovsky L. Educational and educational function of religion (on the example of the Podillya region). State-Church Relations in Ukraine: Regional Aspects. Scientific collection. Khmelnytsky: HIRUP, 2003. P. 80-83. [in Ukrainian].
4. Gertry V. Freedom and the moral law of Thomas Aquinas. Questions of philosophy. 1994. No. - C. 87-101. [in Russian].
5. Lagodich M. Location and role of religious education in civil society. Scientific herald of Chernivtsi University. Collection of scientific works. Chernivtsi: Gold Lithavers, 2004. 203-204. Philosophy. P.131-135. [in Ukrainian].
6. Gromovchuk M.V. Legal regulation of education and the church in Transcarpathia in the 20-30th years of the twentieth century. Principy v práve: zbornik 187 príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie. May 14-th. Bratislava 2015. S. 62-65. [in Ukrainian].
7. Encyclopedia of Ukrainian Studies: 2 t. / Ch. edit V. Kubiyovych. Munich; New York: Young Life, 1949. T.I: General Part. Ch. 3 1949. 1230 p. [in Ukrainian].
8. Halo František X. Fenomén Vatikán. Brno: Centrum pro studio de mocracie a kultury, 2004. [in Czech].
9. Kuchma L. Ukraine is not Russia. M.: Time, 2003. 560 pp. [in Ukrainian].
10. Delibaltova Yu.V. Schools in Subcarpathian Rus in 1919-1929. Scientific herald of Uzhgorod University, series "History", issue 1 (32), 2014. pp. 25-30. [in Ukrainian].
11. Pekar A. Essays on the history of the Transcarpathian Church. Rome, 1967. 241p. [in Ukrainian].
12. Gromovchuk M.V. Church education in Transcarpathia during the First Czechoslovak Republic. Materials of the 69th Final Conference of the Faculty of Law of the Faculty of Law "Uzhhorod National University" (February 25, 2015) Uzhgorod: Faculty of Law, State University "Uzhhorod National University", 2015. pp. 25-28. [in Ukrainian].
13. Ganchin V. Yu. Some historical-legal aspects of the linguistic issue in Transcarpathia. Ukrainian language in Transcarpathia in the past and today: Materials of the scientific and practical conference (Uzhgorod, May 5-6, 1992) Uzhgorod, 1993. pp. 23-30. [in Ukrainian].
14. Ferenc P. Ethno-national orientation of Ukrainians of Transcarpathia in the 20-30's of the twentieth century. Mukachevo: Carpathian Tower, 2005. 216 p. [in Ukrainian].
15. Lajun Yu.Yu. National Policy of Czechoslovakia in Subcarpathian Rus 1919-1923. Scientific herald of Uzhgorod University, series "History", edition. 1 (32), 2014. P. 89-97. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.02.2019 р.